
Uvod. O znanstvenih izdajah in digitalni humanistiki

MATIJA OGRIN

RAZNOVRSTNE USMERITVE STROKOVNEGA ukvarjanja z besedili, njihove analize in posredovanja izhajajo do malega vse iz klasične filologije. Na katere koli usmeritve tekstne kritike, ekdotike ali edicijske tehnike pomislimo, vse potekajo iz filologije kot prvotnega vira zanimanja za besedilo. Že od njenih začetkov v antiki je bilo eno osrednjih filoloških hotenj odkrivanje prvotnega zapisa, iskanje avtentičnega sporočila, z drugo besedo: iskanje izvorne človekove misli. Lahko bi tudi rekli: iskanje resničnega sporočila, ali kratko: iskanje določene resnice. Zdi se, da je bila filologija v notranje zavezujočem odnosu do resnice. Razumevanje tega, kaj je v besedilu pristno in resnično, se je sicer v zgodovini spreminjalo, še bolj poti, ki naj bi k temu vodile v posredovanih, izročenihi besedilih. Vendar je v filološkem presojanju med prvopisom in dodatki, med izvornikom in ponaredkom, med vodilnim rokopisom nekega besedila in njegovim stranskim rokopisnim izročilom, med besedilnim arhetipom in variantno kontaminacijo – v vsem tem razbiranju, branju, izbiranju, sprejemanju in izločanju besedil v raznih obdobjih in metodičnih filoloških usmeritvah je moč prepoznati kot globinsko gibalno iskanje pristnega, izvornega besedila; iskanje resnice o sporočilu.

Ta globinska, izražena ali neizražena predpostavka filologije je bila ob razvoju humanističnih ved tudi temelj vseh specializiranih, t. i. pomožnih disciplin, ki se ukvarjajo z evidentiranjem in preučevanjem napisov, rokopisov, listin ali »diplom« in njihovih pisav: epigrafika, diplomatika, kodikologija, paleografija, bibliografija, v novejšem času metodološko sistematizirane in povezane v tekstno kritiko, ekdotiko, edicijsko tehniko.

Znanstvene izdaje in njihov instrumentarij

Vse te prvine konceptualno zaznamujejo pripravo znanstvenih izdaj, zelo različnih po njihovem viru ali predmetu, po njihovih metodah in analitičnih pristopih, pa tudi po njihovem namenu in občinstvu. In vendar ostaja njihova povezovalna skupna osnova

to, da naj bi humanističnim vedam, znotraj katerih nastajajo, pripravile besedilo v znanstveno preverjeni, po potrebi razčlenjeni ali rekonstruirani formi, kot zanesljiv vir, ki tem vedam odpira neštevilne nove raziskovalne poti. Preverjen in komentiran vir »resničnega sporočila« postane objekt številnih novih analiz, spoznanj in razlag.

Humanistika na Slovenskem je *slovenska* po svojem jeziku, večidel po predmetu svoje misli in ne nazadnje po svojem družbenem okolju, v katerem opravlja določeno poslanstvo; ne more pa biti humanistika nacionalno individualna po svojih epistemoloških temeljih, metodoloških ter analitičnih postopkih, saj tu izhaja iz skupnega evropskega duhovnega izročila. Povsem enako velja za znanstvene izdaje: kar zadeva njihove metodološke in analitično-prezentacijske, ekdotične postopke, jih edicije lahko sprejemajo le iz evropske filološko-historične tradicije, kakor se je znanstveno razvila v novem veku, še zlasti v zadnjih dveh stoletjih, in iz sodobnih izpopolnitev in tudi premen te tradicije. Pač pa je naloga humanističnih ved na Slovenskem, da te tekstnokritične oz. ekdotične postopke premislijo glede na zvrstne posebnosti slovenskega gradiva, ki ga morajo znanstveno posredovati javnosti, glede na čas nastanka tega gradiva in s tem povezane jezikovne posebnosti in končno glede na namen izdaje. Ta vprašanja pa nas vodijo še k drugim: kateri tekstnokritični in ekdotični standardi so pomembni za posamezne vrste izdaj, predmetnih področij in ved? Katere značilne probleme prinaša urejanje gradiva, specifičnega za določeno vedo? Ali temeljna epistemološka usmeritev posamezne vede vpliva na to, kateri ekdotični standardi bodo prevladovali v konceptu izdaje? Katere nove možnosti ponuja znanstvenim izdajam elektronski medij v primerjavi s tiskano obliko? Kaj bi bil končno razlog, da se pri pripravi določene edicije odločimo (tudi) za elektronsko izdajo?

Čeprav je razlogov več, se zdi, da je temeljni razlog za to naslednji: elektronska izdaja omogoča določeno razširitev pogleda na gradivo – širitev, ki za humanistiko ni brez pomena.

Sprememba pogleda

Starejši ekdotiki je šlo za to, da s tekstnokritično izdajo dožene najbolj pristno in popolno verzijo besedila literarnega dela ali drugega pisnega vira; cilj znanstvenokritične izdaje je bila rekonstrukcija besedila, ki jo bo mogoče v najvišji možni meri šteti kot originalno besedilo: prizadevala si je najti t. i. *archetypus*, najbolj avtentičen rokopis; (Maas 1960: 6) zato naj bi tudi kasnejše izdaje brez odstopanj reprodu-

cirale besedilo kritične izdaje. V ta namen naj bi kritična izdaja obsegla vse verzije besedila oziroma navedla razlike med njimi, ob tem pa pospremila izvirno besedilo z dostopnim genetičnim in variantnim gradivom, imenovanim *izročilo* ali *tradicija*, kot so razni fragmenti, prepisi, osnutki, natisi, tudi korekturne pole ipd. Celoten kritiški aparat ima namen, da to rekonstrukcijo izvirnega besedila načelno utemelji, eksplicira merila rekonstrukcije in po možnosti poda kontekst geneze besedila. V središču takšne kritične izdaje je torej pristno in na dovršen način predstavljeno slovstveno delo ali drug pisni dokument.

Pogled, ki ga na literarna besedila omogoča elektronska izdaja, je nekoliko širši. Resnici na ljubo so si za to širitev prizadevale že tiskane kritične izdaje,¹ vendar so bile iz več vzrokov pri tem zelo omejene. Zaradi velikih možnosti za shranjevanje in prikaz besedila v računalniškem mediju so elektronske izdaje naravnane k predstavitvi besedila v njegovih različnih oblikah, po možnosti vse od osnutkov in rokopisa do morebitnih korekturnih pol, prvega natisa, možnih variantnih natisov in naposled vse do t. i. normaliziranega ali standardnega prepisa, ki je po določenih načelih konstruirana kanonična posodobitev besedila. Kar je bilo pri tradicionalnih kritičnih izdajah glavni cilj – čim popolnejša predstavitev avtentičnega besedila –, ostaja cilj tudi v e-izdaji. Tudi v novem referenčnem delu o elektronskem urejanju besedil, v katerem Committee on Scholarly Editions MLA eksplicira temeljna načela elektronskih izdaj, se prvo načelo glasi:

»Temeljna naloga znanstvene izdaje je predstaviti zanesljivo besedilo: znanstvene izdaje jasno povedo, kaj obljublajo, in svoje obljube držijo.« (Burnard et al. 2005)

In čeprav to vodilo nadaljuje staro tradicijo, se perspektiva na besedilo z novim medijem dejansko razširi, ker lahko »zanesljivost« dobi nove oblike: zanimiva postane materialna podstat besedila – rokopis – in njegove morebitne predloge, vse, kar kaže na izročilo tega besedila, se pravi na to, v kakšni obliki je bilo posredovano. Digitalni faksimile rokopisa vidno vpne besedilo v njegov čas in kulturni prostor, pisava poudari pečat osebnosti. Izvirna historična skladnja, starejše besedišče, pravopis, interpunkcija in še marsikaj – vse to pomenljivo zasidra besedilo v časovno-prostorsko kontinuiteto, v kateri je nastalo in nam je bilo v njej posredovano. Faksimilu lahko sledijo gradivo z variantami, prepisi in aparat, brez časovnih in prostorskih omejitev, značilnih za tiskano knjigo. Skratka: pri pripravi e-izdaj ohranijo vodila tekstne kritike nezmanjšano veljavo. Toda poleg samega osrednjega besedila

¹ Primerjaj poglavje Jožeta Faganela v tej knjigi.

se v zanimivi luči prikaže še marsikaj. Iz različnih verzij se lahko pokaže zgodovina posredovanja besedila: njegova tradicija. Digitalni faksimile pokaže marsikaj: od grafije in členitve besedila do korekcij in poznejših vrivkov, glos in marginalij. Diplomatični prepis omogoča stik s pristnim, historičnim jezikom dokumenta. Drugi prepisi in morebitni prevodi omogočijo vsak svojo posebno spoznavno prvino. Elektronska izdaja omogoča poravnavo ter primerjanje teh oblik besedila, in sicer v izbranem velikostnem razredu, poravnavo bodisi na ravni odstavka, vrstice, verza. Pogled znanstvenika, ki motri te čvrsto integrirane pojavnne oblike besedila ali proučuje strojno izluščen leksikon starega besedja ipd., je še vedno pogled humanista z njemu lastnimi humanističnimi cilji; vendar ni mogoče zanikati, da je ta pogled širši, ker mu elektronski medij omogoča večjo in bolj raznovrstno evidenco, kakor mu je bila na voljo doslej.

Pri tem velja podariti, da je uvedba elektronskega medija v izdajanje humanističnih virov smiselna samo ob nadaljevanju in nadgrajevanju starih filoloških metod, nikakor pa ni opravičljiva ob naivnih uredniških poenostavitvah. Medievalist Kurt Gärtner postavlja tole izhodišče elektronske obdelave besedil: »K prvim predpostavkam za smiselno uvedbo elektronske obdelave podatkov kot orodja pri pripravi edicij spada minuciozna transkripcija najpomembnejših rokopisov, ki prihajajo za to izdajo v poštev.« (Gärtner 1999: 275) Če variantnih rokopisov ni, ima najpomembnejšo vlogo diplomatični prepis glavnega besedila. Poudarek je torej v tem, da brez striktno znanstvene ambicije priprava elektronskih besedil nima smisla, saj poljudni, površno pripravljene elektronski teksti ne ponudijo nič novega in nič drugega kakor poljudne knjižne izdaje. To pomeni, da šele kompleksen postopek znanstvene rekonstrukcije, prepisov, analize teksta itn. zares izkoristi potencialne elektronskega medija, njegove široke kapacitivne, prezentacijske in analitične zmogljivosti.

Iz empirije: glavna vodila

Ne da bi izpeljevali prenačljene sklepe, se zdi mogoče na podlagi večdesetletne kontinuitete izdajanja znanstvenih edicij na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU vsaj v obrisu zarisati nekaj ekdotičnih vodil, ki so se izkazala kot plodna.²

² Omeniti velja zlasti znanstvenokritično izdajo Brižinskih spomenikov, Ljubljana, SAZU, 1992, 1993; ZRC SAZU 2004, diplomatični in kritični prepis Igor Grdina, in več drugih znanstvenih izdaj, ki jih je uredil Jože Faganel.

Prvo vodilo je skupno vsej tekstni kritiki: potrebna je karseda podrobna evidenca nad originalnim gradivom. Odvisno od predmeta in dobe bo to gradivo bodisi avtograf ali drug rokopis, morebitni poprejšnji prepisi, bodisi prvi natis, poznejši natisi ipd., kot tudi morebitno navajanje ali povzemanje besedila v drugih virih.

Drugo vodilo, ki se je pokazalo kot smiselno in ki pomeni bistven korak naprej v edicijski tehniki na Slovenskem, je tole: vsaj starejša slovenska besedila, vključno s tistimi iz prve polovice 19. stoletja (če ne tudi mlajša), naj bodo pripravljena za objavo tako, da bo besedilo v isti izdaji dostopno za raziskave raznih, teoretično vseh humanističnih ved. Praktično to pomeni, da je potrebno ohraniti v izdaji vse tiste historične plasti besedila, ki v t. i. standardni izdaji izginejo. To konkretno pomeni, da je potrebno v izdaji vsaj načeloma ločevati med faksimilom izvornika, diplomatičnim prepisom in kritičnim prepisom. To ločevanje je pomembno ne le zato, ker nudijo vse te oblike besedila priložnost za večdisciplinarne raziskave, ampak tudi zaradi novih pristopov znotraj lastne vede, ki so s tem omogočeni.

Tretjič, čeprav obstajajo v evropski diplomatiki različne tradicije in znotraj njih nekoliko različna razumevanja diplomatičnega prepisa, se je iz več razlogov primerno držati striktnega diplomatičnega prepisa, ki – po nekoliko preveč pragmatični Greggovi delitvi med t. i. »substancialnimi« in »akcidentalnimi« prvinami rokopisa (Driscoll 2005) – vključuje vse »akcidentalne« prvine, še zlasti izvirno interpunkcijo, kapitalizacijo, členitev besed in historična pisna znamenja, prav tako ne posega v okrajšave ipd.

Četrtoč, kritični prepis, ki naj spremlja diplomatičnega, je potreben zato, ker po jasnih, ekspliciranih načelih poseže v besedilo, da na nekaterih ravneh postane bolj dostopno za branje. Kritični prepis se v angloameriški tradiciji imenuje »normaliziran prepis«, ker po določenih normah adaptira besedilo in ga približa sodobnemu razumevanju. Med ta načela je treba šteti mdr.: razvezavo kratic in okrajšav, morebitno izpolnitev poškodovanih mest (komentirano v aparatu), posodobitve v interpunkciji, v veliki začetnici in v členitvi besed in naposled v naravi besedila ter namenu izdaje primeren sveženj načel za jezikovne posege.

Petič, razumljivo je, naj izdajo spremljajo ustrezne sestavine znanstvenega aparata, kakor stvarne in tekstnokritične opombe, primeren komentar s pojasnitvijo edicijske zasnove, ustrezna kazala, bibliografija ipd.

Ob teh prvinah izdaje je moč misliti, zlasti v elektronski obliki, še na druge, ki gradivo povežejo z informacijskimi ali z dodatnimi pojasnjevalnimi viri. Vsekakor je vsaka znanstvena izdaja drugačna, kakor je drugačno gradivo, ki ga prinaša na dan, in prav njegove posebnosti so merodajne za oblikovanje edicijske zasnove. »Vsaka 'filologija' določenega avtorja se mora modelirati po fiziognomiji tega avtorja.« (Cristofolini 1998: 181) Specifična vodila, ki prihajajo iz »fiziognomije« samega gradiva, se oblikujejo šele ob njegovem proučevanju. Zgoraj nakazana vodila pa so splošnejša, izvirajo iz izdajateljskih izkušenj z zelo različnim gradivom, pa tudi iz raziskovalnih potreb humanistike na Slovenskem, ki naj ji znanstvene edicije prinašajo bodisi novo bodisi doslej premalo znano, vselej pa vsestransko osvetljeno gradivo.

Nihče ni otok. *Humanistika in elektronska besedila*

Preden se od teh splošnih misli vrnemo k vprašanjem, specifičnim za slovensko gradivo in humanistiko na Slovenskem, je primerno upoštevati nekaj novejših razvojnih pobud v humanistiki v evropskem ali, točneje, globalnem merilu.

Zadošča, da si bežno ogledamo dejavnost velikih angloameriških združenj za računalništvo v humanistiki ter njihovih glavnih članic,³ da dobimo predstavo o obsežnih institucionalnih, raziskovalnih in izdajateljskih oz. prezentacijskih dejavnostih, ki se v zadnjem času širijo in stopnjujejo. Ti procesi spreminjajo: 1. metodološko podlago humanistike, saj je večdisciplinarnost pogoj za vstop vanje, kar v praksi pomeni vsaj povezave med matično vedo in elementi informacijske tehnologije. 2. Spreminjajo potek dela, saj to poteka v mednarodni izmenjavi teoretskih zasnutkov, izkušenj in t. i. dobre prakse v novih oblikah sodelovanja; obstajata dve takšni obliki, ki precej spreminjata razmerje med individualnim in skupinskim v snovanju določenega elektronskega vira: to sta odprto spletno mesto ali »hitra stran«, t. i. Wiki, in tematsko specializirani poštni sezname (mailing lists), v katerih lahko denimo ozka populacija sto ali dvesto ekspertov določenega področja z vsega sveta dnevno izmenjuje svoje izkušnje, nasvete in razvojne pobude. 3. Ti procesi spreminjajo – kar je s humanističnega gledišča morda najbolj pomembno – vrsto evidence nad gradivom in s tem povezan način analize ter predstavljanja gradiva.

Kot skupno ime za te procese se, kot je videti, uveljavlja pojem »digital humanities« – digitalna humanistika. Tesen in uspešen tekmelec tega poimenovanja je

³ Glej spletne strani in povezave krovne zveze The Alliance of Digital Humanities Organizations – ADHO (www.digitalhumanities.org/en/Adho/).

pojem »humanities computing« – humanistično računalništvo. Kakor vidimo, postavlja prvi pojem humanistiko kot substantiv, njeno digitalnost pa kot predikat. Drugi termin izbere, ravno nasprotno, računalništvo kot podstat, ki ima le humanističen predikat. Bržčas se zdi ustrežnejša prva možnost – digitalna humanistika – in k razlogom za to se vrnemo v sklepu tega premisleka.

Kaj je stržen in hkrati vstopna točka v procese digitalne humanistike? To nam pove kratka razvojna črta njenih premen, ki je v nekaj besedah takšna.

Računalniška podpora v humanistiki ima za razliko od drugih interdisciplinarnih področij dobro znan začetek. Leta 1949 je italijanski duhovnik, jezuit p. Roberto Busa začel z delom, ki je po konceptu in obsegu še danes monumentalno: izdelati *index verborum* vseh besed v delih sv. Tomaža Akvinskega, ki obsegajo več kot 11 milijonov besed srednjeveške latinščine. (Hockey 2004: 4) Ker je že spočetka iskal strojno podprte postopke, se je pater Busa povezal s tedaj ustanovljeno korporacijo IBM in začelo se je obsežno delo, v katerem je bilo celotno besedilo pretvorjeno v milijone perforiranih kartic, pozneje v kilometre magnetnih trakov, in s prvim konkordančnim programom v zgodovini digitalne humanistike je pater Busa pretvoril vse besede iz *Opera omnia* sv. Tomaža z njihovim besedilnim kontekstom v konkordančno bazo, ki obsega 20 milijonov vrstic na 65.000 straneh v 56 velikih knjigah, ki sestavljajo tiskano izdajo *Index Thomisticus* (1974). Zaradi tega pionirskega dela je pater Roberto Busa utemeljitelj področja digitalne humanistike.⁴

Vse od šestdesetih let naprej so se množile sorodne pobude, ki so bile odvisne od omejitev »dinozavrskih« računalnikov; pomenljivo je, da se je že prva pobuda patra Buse iztekla v – pozneje nadgrajeno – *tiskano* izdajo. Z dostopnostjo osebnih računalnikov po letu 1980 se je povečal tudi delež računalniških besedilnih zbirk, toda njihova huda omejitev je bila v tem, da niso bile kompatibilne z različnimi programskimi in strojnimi okolji, ker niso imele skupne osnove v enotnem računalniškem kodiranju. Kodiranje teh zbirk je bilo privatna lastnina ustvarjalcev programa, kar pomeni, da je bila zbirka uporabna in dostopna samo prek *določene*ga programa. Zaradi tega je bilo delo nujno razdrobljeno, razvijalo pa se je na komercialni podlagi v nekaterih tematsko zainteresiranih skupinah, mestoma uspešno, zlasti med klasičnimi filologi.⁵

⁴ Po njem se imenuje tudi nagrada, ki jo za dosežke na tem področju podeljuje zveza vodilnih organizacij ADHO; p. Busa je bil leta 1998 njen prvi prejemnik. Njegova zbrana dela sv. Tomaža Akvinskega s konkordanco so že leta 1992 izšla tudi na sodobni zgoščenci, prim. Busa 1992.

⁵ Prim. poglavje Mateja Hriberška v tej knjigi. Glede pomena jezika SGML in njegove »podmnožice« XML glej poglavje Tomaža Erjavca.

Vse to se je spremenilo v devetdesetih letih z nastopom Svetovnega spleta in z razvojem označevalnega jezika eXtensible Markup Language iz standarda SGML. XML je standard za – vsaj v osnovah – razmeroma preprost, a zelo prilagodljiv in razširljiv opis računalniških podatkov in za njihovo spletno izmenjavo, opis, ki se je široko razmahnil tudi za uporabo označevanja besedil. Toda tudi XML bi sam ne mogel tako povezati akademske raziskovalne skupnosti po vsem svetu, kakor je sedaj, če ne bi že poprej začel nastajati dogovor, katere oznake je potrebno definirati znotraj SGML in XML, da bodo uporabne za opis besedil. Ta dogovor so Smernice mednarodnega konzorcija Text Encoding Initiative, ki vsebujejo tako opisno razlago oznak kakor tudi njihov računalniški, v XML zapisan formalni sestav.⁶ (Burnard 2002)

Elektronsko označevanje besedila (markup, encoding) torej pomeni, da strukturne elemente besedila, kakor so odstavki, opomba, verz, didaskalija, citat in stotine drugih, lahko označimo z vnaprej dogovorjenimi oznakami (tags), in bo zato računalnik z njimi lahko »napravil« to, kar želimo v izdaji ali elektronskem viru doseči. Računalnik sam ne more enostavno izvesti tako inteligentnih operacij, da bi »vedel«, da določena skupina znakov predstavlja osebno ime ali datum, zato mu moramo »vednost« o tem posredovati na nedvoumen način. (Hockey 2000: 24)

Jezik XML je odprt standard zapisa. Ker nihče ni njegov lastnik, ampak je javna dobrina, to med drugim pomeni, da so v njem označena besedila in drugi podatki *načeloma* dostopni s katerim koli programom, ki podpira ta standard, denimo z vsakim novejšim brskalnikom. S tem odpade vrsta pregrad med ustanovami in raziskovalci. Druga odlična lastnost XML je, da ni orientiran k prikazu podatkov, k njihovem izgledu na zaslonu, ampak k njihovi strukturi in notranjim razmerjem. Za sofisticiran izgled na zaslonu poskrbijo drugi, pridruženi standardi v družini XML. (prim. Erjavec) Jezik XML pa je bogat v zmožnostih za definiranje zapletenih hierarhičnih razmerij v besedilu; zmogljiv je na ravni hierarhično-analitičnih procesov, ki jih na drugačen način že od starih časov opravlja tudi filologija.

V zapisu XML in z oznakami TEI je besedilo varno pred komercialnimi tehnološkimi spremembami, kar je velikega pomena za prosto mednarodno sodelovanje, trajno uporabnost besedil in kontinuiteto kulturnih procesov. Tako označeno be-

⁶ Glej uvodni prispevek v to knjigo, ki ga je napisal Lou Burnard, urednik konzorcija TEI za Evropo. Smernice so prosto dostopne tudi na spletu (<http://www.tei-c.org/>). Burnard je tudi avtor najboljšega uvoda v XML za humanistične potrebe: to je 2. poglavje Smernic z naslovom *A Gentle introduction to XML*, ki je doživel številne prevode.

sedilo je uporabno na razne načine – od kompleksnih prezentacij v znanstvenokritičnih izdajah do avtomatsko generiranih konkordanc in leksikonov, statističnih analiz ipd. – saj instrumentarij oznak TEI sega od velikih besedilnih sklopov vse do priporočil za opis posameznih morfemov in drugih kategorij jezikoslovnega opisa, potrebnih za gradnjo jezikoslovnih korpusov.⁷

Označevanje besedil nikakor ni le mehanično, računalniku namenjeno opravilo. Nasprotno, nabor izbranih oznak je odvisen od naše predstave o tem, kako želimo posredovati besedilo, in je vpleten v njegov formalni, deloma pa tudi vsebinski sestav. Poleg tega gre poudariti, da je izdelava tega nabora v TEI zahtevala temeljito ponovno refleksijo praktično vseh mogočih vrst besedil in njihovih opisnih značilnosti. Temu se ni čuditi, če pomislimo, da vsebujejo priporočila TEI celo oznake za take specialnosti, kakor je kodikološki opis, denimo oznake za spremembo roke ali črnila v rokopisu ipd.

Smernice konzorcija TEI za elektronsko označevanje besedil torej na novo reflektirajo, nadaljujejo in aktualizirajo jezikoslovno, tekstnokritično in ekdotično izročilo evropske humanistike. Zato uporaba Smernic TEI nikakor ni le zunanji tehniški popravek, marveč spodbuda k aktivni in reflektivni udeležbi v nadaljevanju velikega pisnega humanističnega izročila. Je tudi vstopna točka v globalne procese, imenovane digitalna humanistika. *Nihče ni otok* – zato bo tudi humanistika na Slovenskem morala najti korak k njim in z njimi. Vprašanje je, kako?

Slovensko besedilno izročilo

Če sprejmemo predpostavko, da je pot priprave znanstvenih elektronskih izdaj in besedilnih virov že začrtana s priporočili konzorcija TEI – čeprav je TEI bolj kot stanje proces izpopolnjevanja, h kateremu je vabljen najširša mednarodna akademska skupnost –, če sprejmemo torej TEI kot sredstvo k cilju, potem se spraševanje po cilju samem vsekakor začne pri slovenskem gradivu, ki bi ga bilo potrebno objaviti v elektronskih virih.

Katero slovensko gradivo, iz katerih obdobj, čemu dati prednost? Kakšne so njegove posebnosti, ki narekujejo izbor ekdotičnih postopkov in tehnoloških sredstev? – Vrelec vprašanj, za katera so pristojne posamezne humanistične vede.

⁷ Prim. poglavji o korpusu *Nova Beseda* Birte Lönneker-Rodman in Primoža Jakopina ter poglavje o spletnem slovarju *Resianica* Hana Steenwijka.

Eno pa je vendarle jasno: slovensko knjižno in rokopisno, bibliografsko in arhivsko izročilo starejših dob je zelo drugačno od izročila zahodnoevropskih narodov. V srednjeveški nemščini ali francoščini je ohranjenih na stotine rokopisnih kodeksov, v srednjeveški slovenščini pa niti eden. Srečna izjema so posamezni foliji z našimi najstarejšimi spomeniki. Tekstna kritika srednjeveške francoske ali staroangleške epike se ukvarja z desetimi prepisov oz. verzij, iz katerih lušči – odvisno od metodološke usmeritve – bodisi izvorni besedilni arhetip bodisi ob t. i. vodilnem rokopisu opozarja na pestro variantnost izročila. Tekstna kritika v Sloveniji skorajda nima priložnosti, da bi se spoprijela z besedilom v slovenščini v več rokopisnih inačicah. To ji je mogoče šele ob novejših besedilih slovenske literature, ko je avtor sam prepisoval in popravljaval svoje delo, kar je nekaj povsem drugega. Večina slovenskega pisnega gradiva – če se je sploh ohranilo do danes – je ohranjena v enem samem rokopisu.

Slovensko besedilno izročilo je skromnejše. Toda – nenavadno – prav zato je ostalo še manj raziskano in le delno objavljeno. Nad skromnostjo slovenskega izročila pa nikakor ne gre tožiti, zlasti ne, dokler ga tako veliko ostaja neobjavljenega v arhivih, vsitega v stare tiske itn. Drugič pa je tarnanje odveč zato, ker ob bližnjem stiku z gradivom brž odkrijemo njegovo vrednost in pomembnost za naš prostor, našo kulturo in spomin.

Tak položaj narekuje premišljeno rabo ekdotičnih standardov. Po eni strani je vsak starejši dokument nadvse pomemben kot dokument slovenskega jezika – zato je potreben diplomatični prepis. Vse gradivo te vrste bi v obliki elektronskih izdaj lahko nudilo material za historične opise in slovarje slovenščine. Po drugi strani so dokumenti pomembni z gledišča posameznih ved kot priče kulture, idej, človeških ali socialnih odnosov itn. Za tovrstno proučevanje in za pedagoške namene je potrebna kritična redakcija besedila. Ob skromnejšem besedilnem izročilu v slovenščini velja torej tembolj misliti na edicijske koncepte, ki bi poudarjali razne oblike besedila (od diplomatične do standardne) in s tem omogočali kar se da različne raziskovalne poglede nanj.

Vprašanje, katero gradivo izdati in kako, pa se zelo razširi, brž ko priznamo večjezikovni značaj slovenske kulture v zgodnejših obdobjih. V tem primeru se odpre objavi vrsta pomembnih dokumentov slovenskih avtorjev v nemškem in latinskem jeziku – in dlje ko gremo v preteklost, bolj kompleksna postaja njihova tekstno-kritiška problematika, vse do zapletene variantnosti srednjeveških teoloških in filozofskih besedil iz slovenskih samostanskih knjižnic, kjer bi se ob poskusu izdaje

takšnega kodeksa odprle možnosti za primerjave in ustreznice v najširšem evropskem kontekstu.

Končno si moramo z gledišča literarne vede vsaj zastaviti vprašanje, kakšno funkcijo naj imajo posamezni tipi izdaj? Dejstvo je, da so znanstvenokritične izdaje s svojo večplastno besedilno strukturo potrebne; prek osnutkov in zametkov nam lahko pokažejo zanimiv proces nastajanja nekega literarnega dela. Vendar takšne izdaje ne morejo nadomestiti t. i. standardnih izdaj, ki določenega avtorja predstavijo v kritično adaptirani, zato pa široki recepciji prilagojeni jezikovni podobi. Standardne izdaje so vrsta znanstvenih izdaj, ki znanstveno preverjena in komentirana besedila podajajo v »standardizirani« jezikovni redakciji, ki more pisateljevo kreacijo posredovati najširši javnosti. To pomembno posređovalno vlogo je za slovensko literaturo opravila zbirka Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Najpomembnejša dela slovenske literature je predstavila tako, da jih je mogla sprejeti tako rekoč celotna slovenska kulturna javnost; v učinkovanje in vpliv te zbirke je namreč treba vštetiti še učinkovanje vseh komercialnih izdaj, ki so bile narejene po besedilu Zbranih del. S to široko, pravzaprav »verižno« recepcijo ima zbirka Zbranih del velik pomen za sistemsko mesto slovenske literature v splošni kulturi in družbi slovenskega naroda. Zato vprašanje funkcij ali vlog, ki jih imajo razne vrste izdaj, nikakor ni zadnje v vrsti.

Prednosti zamude?

Razkorak, ki ga lahko opazimo med podporo informacijske tehnologije humanistiki v Sloveniji in stanjem na Zahodu, je tako velik, da velja najprej pomisliti, ali ima ta zamuda za nas tudi kakšne prednosti. Odgovor ni enostranski, vendar je presenetljivo, vsaj deloma pozitiven. Prednosti te zamude so v kratkem te.

Evforija, ki je zajela zahodni svet v devetdesetih letih, je obetala vsestranski razcvet elektronskih publikacij – digitalizacijo kulture nasploh. Izkazalo se je, da imajo elektronske izdaje in viri nedvomno prihodnost predvsem tam, kjer obstaja potreba po znanstveno strukturiranih in označenih besedilih in kjer so za to na voljo tudi primerno tehnološko znanje ter orodja. (Robinson 2005) Elektronska knjiga s poljudnim, nestrukturiranim besedilom je postala skorajda staromoden izdelek brez večjega pomena. Evforije si v tem pogledu ni treba želeti. Po približno desetih letih dela konzorcija TEL je precej jasno, kakšne dejavnosti v digitalni humanistiki imajo smisel in prihodnost. Navdušenje nad računalniško revolucijo je potihnilo

deloma zato, ker je revolucija uspela in postala vsakdan, deloma pa zato, ker se je pokazalo, kje so njene meje. V tem smislu utegne zamuda delovati kot streznitev glede izbire pravega predmeta za elektronsko obdelavo.

Drugič, izkristaliziralo se je, kateri mednarodni standardi so najbolj primerni za elektronske vire. Hkrati z zapisom v XML-TEI za besedila je kot standarden zapis kod za črkovna znamenja nastopil konzorcij Unikon (Unicode), ki prinaša red v rabo kodnih mest za znamenja skoraj vseh sodobnih in celo številnih historičnih jezikov, denimo za koptščino ali za zapis v glagolici. Kakor so dokumenti, označeni konec osemdesetih let v standardu SGML, brez težav »migrirali« v XML, tako se smemo zanesti, da bodo naše zbirke v XML brez težave prešle v nov zapis, ko bo izumljen še boljši standard označevanja. Iz enega standarda v drugega so poti odprte, iz zaprtega lastniškega kodiranja kulturnih objektov pa ni drugega izhoda kakor pozaba v nekaj letih.

Zdi se, da je s tema dvema točkama izčrpano vse, kar ima razkorak z razvitejšimi v tem pogledu pozitivnega. Onstran tega se začenja nevarno zaostajanje. Potrebno je torej ujeti korak. Ob tem pa prihaja na misel nekaj drugega, kar se zdi, da predstavlja resnično nevarnost.

Nevarnost in nujnost refleksije

S tem, ko mora humanist posvetiti razmeroma veliko časa obvladovanju tehnoloških vprašanj in veščin, lahko tehnološki cilji neopazno in nereflektirano pridobivajo pomen in vlogo, ki ga imajo – bi ga morali imeti – njegovi humanistični cilji. Res je, da elektronske izdaje in viri prinašajo številne nove možnosti za analize in sinteze, ki naj bogatijo humanistiko. Toda številni opazovalci sodobne tehnologije opozarjajo, da nas tehnologija s tem, ko nam olajša določena opravila, opogumlja in vzpodbuja k temu, da izberemo *določene* poti ter krenemo po njih – in zato morda zapostavimo ali celo pozabimo na *druge*, ki bi bile težje, napornejše in bi morda zahtevale večjo mero duhovne kreacije. (Ess 2004: 140) Med temi drugimi so zlasti poti in vidiki, ki so v večji meri odvisni od naših duhovnih uvidov – in tako nas tehnologija, ki nam lahko nudi izvrstno pomoč, pripelje v resno nevarnost tehničizacije humanistike.

Tu nikakor ni misliti na potrebna tehnična opravila pri pripravi in označevanju besedil. Ne gre za to, ampak za globinski problem in njegove posledice. V tem

besedilu je bilo prej v pozitivni luči omenjeno, da elektronske izdaje humanistu lahko razširijo pogled, ker mu računalniško podprt pristop k besedilom omogoča večjo evidenco in celo nove, poprej nepredstavljljive vrste evidence. To dejstvo je treba premisliti še z druge strani. V igri je namreč zelo velik vložek.

Predmet humanistike je človeški izraz v najširšem pomenu besede. Jezik, misel, umetnosti, zgodovina, znanost. Humanistika je zato doslej nahajala svoj raziskovalni predmet brez posrednika. Potrebovala ni ničesar razen svojega duha, s katerim je presojala »neposredno« dane objekte. Če pa sprejmemo dejstvo, da nam računalnik nudi večjo evidenco in celo nove vrste evidence, s tem nujno sprejmemo tudi to, da odslej humanistu računalnik kot *stroj zagotavlja* njegov raziskovalni predmet. V tem pa je humanistika globinsko spremenila svojo *episteme*: sprejemati je pričela spoznavno podlago tehničnih znanosti.

Če se omeji na možnosti računalnika – in te so zelo velike –, potem humanist brez tega stroja nenadoma nima več svojega predmeta! Dobil je veliko evidenco, a izgubil svoj *lastni* cilj. Dobil je moč, a izgubil dušo. V to bi vodila do kraja nenadzorovana tehnicizacija humanistike.

Na tem ozadju je razumljivo, zakaj odklanjamo termin humanistično računalništvo in se zavzemamo za pojem digitalna humanistika – če naj osnovna poimenovanja izvirajo iz bistva stvari in kažejo nanj. Bolj neposredno povedano: med tehnologiji je najti ljudi z visoko ravno humanističnega mišljenja; med humanisti pa je moč kmalu naleteti na ljudi, ki ob stiku s tehnologijo jenjajo misliti kot humanisti.

Odgovor na ta izziv je po vsem videzu le eden: vstop v globalni svet digitalne humanistike, ki je neizogibno tu, nujno zahteva od nas temeljno refleksijo svojega osebnega humanističnega stališča. Za utrditev humanistične identitete je potrebna oživitve jasne zavesti o naših *lastnih*, humanističnih ciljih. Ti cilji pa nam stopijo živo pred oči, ko si zastavimo glavna, nosilna vprašanja: Kdo smo? Od kod prihajamo? Kam gremo? Ali ima zgodovina cilje, gre proti kakšni finalnosti? Kako nam podrobna empirija, ki jo humanisti raziskujemo v naših virih in dokumentih, govori o poteku zgodovine? Ali kultura napreduje, se razvija k napredku ali le kaotično niha? Če priznamo obstoj napredka: Ali slovenska kultura napreduje ali nazaduje? Ali sploh poznamo njene manj osvetljene koordinate, da bi morebitna nihanja, njen položaj znali izmeriti? Kako nam človeški jezik govori o človeškem duhu – in slovenski jezik o duhu slovenskega človeka, o naši rabi jezika in komunikacije? Kdo smo? Od kod prihajamo? Kam gremo?

Močnejša sredstva zahtevajo tudi bolj preudarno ravnanje s človeško svobodo. Povezovati nas mora skupno hotenje »uporabiti informacijsko tehnologijo za osvetlitev človeškega izraza; in doseči, da razumevanje človeškega izraza vpliva na razvoj in rabo informacijske tehnologije«. (Schreibman et al. 2004: xxiii) Zdi se, da je oživitve refleksije lastnega položaja ključ, ki more postaviti na pravo mesto pristne humanistične cilje – in pri tem voditi čudovita sredstva sodobne tehnologije tako, da nas tem ciljem približajo. To je namen, s katerim s slovenskim slovstvenim izročilom vstopamo v globalne tokove digitalne humanistike.

Uporabljena literatura

- BURNARD, LOU; Sperberg-McQueen, C. M., 2002: *Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. Text Encoding Initiative Consortium, TEI P4, XML-compatible edition. (Na spletu: www.tei-c.org/P4X/)
- BURNARD, LOU; O’Keeffe, Katherine O’Brien; Unsworth, John, 2005: Principles. V: *Electronic Textual Editing*. Text Encoding Initiative Consortium (<http://www.tei-c.org/Activities/ETE/Preview/principles.xml>).
- BUSA, ROBERTO, 1992: *Thomae Aquinatis Opera Omnia Cum Hypertextibus in CD-ROM*. Milano: Editoria Elettronica Editel.
- BUSA, ROBERTO, 2004: Foreword: Perspectives on the Digital Humanities. V: *A Companion to Digital Humanities*. Ed. by Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth, Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, str. xvi–xxi.
- CRISTOFOLINI, PAOLO, 1998: Ecdotica di edizioni mancate. Il caso della Scienza nuova. V: *Genesis, critica, edizione*. Ur. Paolo D’Iorio in Nathalie Ferrand. Pisa: Annali della Scuola normale superiore di Pisa. Classe di lettere e filosofia, (Serie IV, Quaderni, 1.), str. 181–188.
- DRISCOLL, MATTHEW J., 2005: Levels of Transcription. V: *Electronic Textual Editing*. Text Encoding Initiative Consortium (<http://www.tei-c.org/Activities/ETE/Preview/driscoll.xml>).
- ESS, CHARLES: “Revolution? What Revolution?” Successes and Limits of Computing Technologies in Philosophy and Religion. V: *A Companion to Digital Humanities*. Ed. by Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth, Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, str. 132–142.
- GÄRTNER, KURT, 1999: Die EDV als Werkzeug und Medium der Edition. V: *Zur Überlieferung, Kritik und Edition alter und neuerer Texte*. Beiträge des Colloquiums zum 85. Geburtstag von Werner Schröder am 12. und 13. März 1999 in Mainz. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Hrsg. von

- Kurt Gärtner und Hans-Henrik Krummacher. Stuttgart, Steiner, 2000, str. 273–288.
- HOCKEY, SUSAN, 2000: *Electronic Texts in the Humanities*. Oxford University Press.
- HOCKEY, SUSAN, 2005: The History of Humanities Computing. V: *A Companion to Digital Humanities*. Ed. by Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth, Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, str. 3–19.
- MAAS, PAUL, 1960: *Textkritik*. Leipzig: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.
- SCHREIBMAN, SUSAN; Siemens, Ray; Unsworth, John, 2004: The Digital Humanities and Humanities Computing: An Introduction. V: *A Companion to Digital Humanities*. Ed. by Susan Schreibman, Ray Siemens, and John Unsworth, Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, str. xxiii–xxvi
- ROBINSON, PETER, 2005: Current issues in making digital editions of medieval texts—or, do electronic scholarly editions have a future? *Digital Medievalist*, 1(1), (<http://www.digitalmedievalist.org/>).

Zahvala

Ta zbornik je prva knjiga v Sloveniji, kjer se srečajo skoraj vse humanistične vede ob premisleku mesta, ki ga znotraj njih zavzemajo znanstvene izdaje. Je tudi prvi sistematični premislek o metodoloških in ekdotičnih vprašanjih znanstvenih izdaj glede na možnosti elektronskega prezentiranja besedil. Zato gre prva zahvala vsem sodelavcem, ki so napisali poglavja tega zbornika in v njih premislili edicijsko problematiko svojih ved.

Zahvaljujem se tudi urednikoma zbirke *Studia litteraria* za povabilo k objavi in vsem kolegicam in kolegom, ki so pomagali pri redakciji in pripravi besedil za tisk, zlasti Alenki Maček.

Ni samoumevno, da je do refleksije *znanstvenih* in *elektronskih* izdaj sploh prišlo: potrebna je bila realna možnost *uresničitve* takšnih izdaj. Zato se posebej zahvaljujem Jožetu Faganelu in Tomažu Erjavcu, ki vesta, zakaj.